

Een gevarieerd en uitgebreid relatienetwerk

Vroege determinanten van succesvolle 'coping' met scheiding

Theo van Tilburg*

Summary

A variegated and extended network of personal relationships. Early determinants of successful coping with divorce

Results from a study of 127 divorcees show that the loss of the partner relationship and the loss of support within other relationships increases the chance of loneliness. Further, if there are friends, acquaintances or other non-kin relationships among the strongest supportive relationships the chance of experiencing loneliness decreases. The results indicate that if marriage is disrupted in the phase during which an individual has few supportive relationships outside the nuclear family, the chance of severe loneliness is high. It is therefore desirable from the point of view of prevention to stimulate the development and maintainance of a network of variegated composition.

Inleiding

Echtscheiding brengt vaak problemen op het gebied van huisvesting, financiën en sociale relaties met zich mee (Bermen & Turk, 1981; Bloom, Asher & White, 1978; Weeda, 1983). Onder gescheidenen, en met name onder al-

* Als KNAW-onderzoeker verbonden aan de vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Faculteit der Sociaal-Culturele Wetenschappen, Vrije Universiteit, Koningslaan 22-24, 1075 AD Amsterdam.

Het onderzoek is mogelijk gemaakt door subsidies van het Koningin Juliana Fonds en het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.

Met dank aan leden van de vakgroep Methoden en Technieken voor het waardevolle commentaar op eerdere versies van deze tekst.

leenstaande ouders, komt dan ook veelvuldig onwelbevinden voor, zoals eenzaamheid (De Jong-Gierveld, 1984; Kooij, 1988).

Na een echtscheiding verandert er veel. Men verliest een persoon waarmee men veel omging en die in veel gevallen een vertrouwenspositie bekleedde. Vanzelfsprekendheden, onderwerpen die altijd tussen de partners besproken werden, liefde en aandacht raakt men kwijt. Het individu zal hier actief op in moeten spelen (Weiss, 1973). Men kan trachten een nieuwe partnerrelatie aan te gaan. Ook kan men andere (ondersteunende) relaties aangaan (bijvoorbeeld met andere gescheidenen) of bestaande relaties verbeteren en intensiveren (bijvoorbeeld meer steun aan de kinderen vragen). Langeveld (1985) geeft aan dat met name de contacten met andere gescheidenen en met alleenstaanden positief gewaardeerd worden. Het reorganiseren van het netwerk op zo'n wijze dat ondersteuning binnen relaties anders dan met een partner verkregen wordt, is echter niet eenvoudig. Als gevolg van het wegvallen van de partnerrelatie kunnen de reacties van andere mensen afwijzend zijn. Zo worden gescheidenen wel gezien als een bedreiging voor het huwelijk van derden. Een negatieve houding van andere mensen ten aanzien van het onderhouden van contacten met gescheidenen wordt extra belangrijk: gescheidenen zijn voor het verkrijgen van steun, meer dan in het verleden, op de relaties met deze anderen aangewezen (O'Brien, 1985; Stueve & Gerson, 1977).

De ervaren eenzaamheid zal samenhangen met de mate waarin men in staat is steun te mobiliseren, zowel vanuit de nog onderhouden relaties als vanuit nieuwe relaties. Dat in crises-situaties, zoals vaak na een echtscheiding, ondersteuning nodig is, is voldoende gedocumenteerd in verschillende onderzoeken. Maar hoeveel mensen moeten ondersteuning geven, en hoe intensief moet deze ondersteuning zijn? Is het van belang door wie de ondersteuning gegeven wordt?

Verondersteld wordt dat minimaal een netwerk met een (klein) aantal intensief ondersteunende relaties noodzakelijk is. Dit kleine, zogenaamde kern-netwerk zou van belang zijn voor de vorming van een harmonieuze persoonlijke identiteit en een positief zelfbeeld (Hammer, 1983). Daarnaast zou de aanwezigheid van een uitgebreid relatiernetwerk van betekenis kunnen zijn voor het in aanraking komen met voorheen nog onbekende mensen, bijvoorbeeld andere gescheidenen, en hun sociale rollen, zoals die van 'hoofd van een éénoudergezin' (Hammer, 1983; Oosterbaan & Zeldenrust, 1985). De ondersteuning binnen zo'n uitgebreid relatiernetwerk zou in vergelijking met die binnen het kern-netwerk eventueel minder intensief mogen zijn.

De opbouw van een relatiernetwerk kan behalve naar grootte en intensiteit

van ondersteuning, ook bekeken worden naar variaties in typen van relaties. De genoemde sociaal-emotioneel ondersteunende en informatieve functies van relaties, ondermeer bij een echtscheiding belangrijk, worden namelijk in het algemeen vaker vervuld binnen vriendenrelaties dan binnen andere typen relaties, zoals familieleden (Dykstra, 1987; Cantor, 1979).

Samengevat zijn de veronderstellingen de volgende: gescheidenen zullen een grote kans op eenzaamheid hebben wanneer:

1. weinig steun verkregen wordt,
2. het netwerk eenzijdig uit familierelaties is samengesteld, en
3. het relatienetwerk klein is.

Wanneer deze veronderstellingen empirisch bevestigd worden, is het interessant te onderzoeken of op basis daarvan risicogroepen onderscheiden kunnen worden. Onder een risicogroep verstaan we in dit verband een categorie van mensen met een relatief grote kans op problemen (i.c. eenzaamheid) die relatief homogeen is ten aanzien van bepaalde kenmerken (Bijl, Ter Heine & Furer, 1986). Een dergelijk onderzoek kan relevant zijn om sociale, sociaal-structurele of demografische indicaties vast te stellen die van belang zijn voor het tijdig onderkennen van een potentieel te gering ondersteunend netwerk.

Opzet van het onderzoek

Ondervraagden

In de periode oktober 1985 tot en met januari 1986 zijn 419 personen van 20 jaar en ouder ondervraagd over de omvang, aard en betekenis van hun persoonlijke relaties. Het onderzoek vond plaats in het oude stadscentrum en twee buitenwijken van Purmerend (ruim 50 000 inwoners) en in de zestien kleinste dorpen (mediane grootte ongeveer 600 inwoners) van Haarlemmermeer. Door deze keuze werden reiskosten bespaard, terwijl toch sterk verschillende woongebieden in het onderzoek betrokken werden. Ten einde voldoende personen te ondervragen die verschillende belangrijke levensgebeurtenissen op het gebied van hun relaties hebben meegemaakt, is gekozen voor een aselechte steekproef uit de bevolkingsregisters, gestratificeerd naar burgerlijke staat en sekse.

Het stratum van ondervraagde gescheidenen bevatte 59 mannen en 68 vrouwen uit een steekproef van 129 mannen en 118 vrouwen. Respectievelijk 15.5% en 8.5% van de benaderde mensen was verhuisd of anderszins onbe-

reikbaar, 5.4% en 6.8% was niet in staat medewerking te geven door bijvoorbeeld ziekte, en 31.0% en 27.1% weigerde medewerking. De scheiding was gemiddeld 5.6 jaar ($SD = 5.6$) geleden uitgesproken.

Vragenlijst

Met de ondervraagden zijn gesprekken gevoerd van gemiddeld twee en een half uur, aan de hand van een vragenlijst met zowel open als voorgestructureerde vragen. De lijst bevatte vragen naar demografische kenmerken, leef-, werk- en woonsituatie, persoonlijkheidskenmerken, sociale contacten, ondersteuning, problematische situaties en reacties daarop, eenzaamheid en welbevinden.

Identificatie van netwerkleden; Bepaling van ondersteuning

Door middel van twee vragen zijn de belangrijkste persoonlijke relaties van de ondervraagden geïdentificeerd. De eerste vraag was of men personen wilde noemen met wie men het meest te maken had en met wie men nauwe, persoonlijke banden had. Deze identificatieprocedure legt in de intensiteit van de affectieve gevoelens van de ondervraagden ten opzichte van anderen het criterium om een persoon wel of niet te noemen als *primaire* relatie. De genoemde personen, aangeduid door een voornaam of een initiaal, werden door de ondervraagden op een lijst geschreven. Het maximaal aantal genoemde personen was 49, het minimum 1 (gemiddeld 15.1, $SD = 9.9$).

Vervolgens werden uit de primaire relaties de *nauwste* relaties geïdentificeerd. Wanneer men negen of meer personen op de lijst had geschreven, werd namelijk een tweede vraag gesteld: 'Wilt u de acht personen met wie u de nauwste band heeft noemen en omcirkelen?' Vervolgens werden over de relatie met elk van deze (maximaal) acht personen vragen gesteld. Dit betrof vragen naar sociaal-structurele kenmerken van de genoemde persoon en vragen naar positieve en negatieve inhoudelijke aspecten van de relatie met de persoon.

Van de vragen naar positieve inhoudelijke aspecten hadden vijf vragen betrekking op de inhoud die de genoemde relatie had voor de ondervraagden in hun gewone, dagelijkse leven. Bijvoorbeeld: 'Merkt u dat hij/zij om u geeft?' met als antwoordmogelijkheden 'nooit', 'wel eens' en 'vaak'. Vijf vragen hadden betrekking op de mogelijk te realiseren inhoud van de relatie in het geval zich ernstige problemen zouden voordoen. Bijvoorbeeld: 'Zou hij/zij u praktische hulp geven?' met als antwoordmogelijkheden 'nee', 'eventueel' en 'zeker'. Een schaalwaarde voor ondersteuning is berekend

door de antwoorden 'vaak', respectievelijk 'zeker' te sommeren over de afzonderlijke inhoudelijke aspecten voor elke relatie. De schaalwaarde kan variëren tussen nul en tachtig, Mokken's H-coëfficiënt bedroeg .38, de betrouwbaarheid rho .79 (zie voor nadere gegevens Van Tilburg, 1988). Voor de ondervraagde gescheidenen was de gemiddelde schaalwaarde 35.1 ($SD = 16.4$).

Het relatienetwerk kan gezien worden als samengesteld uit verschillende deelnetwerken, welke gebaseerd zijn op verschillende relatietypen:

- partner, waarmee men al dan niet samenwoont,
- familierelaties: ouders, kinderen, zussen, broers, schoonouders, -dochters, -zoons, -zussen en zwagers, neven, nichten, enzovoorts, en
- niet-familierelaties: vrienden, burens, collega's, bekenden, etcetera.

Binnen elk deelnetwerk kan het aantal relaties geteld worden, en kan de intensiteit van de ondersteuning bepaald worden.

Voor de afbakening van het kern-netwerk zijn vervolgens de nauwste relaties gerangschikt naar afnemende steun. Gekozen is de twee meest-ondersteunende relaties te rekenen tot het kern-netwerk. Het type van de meest-ondersteunende relatie en van de één-na-meest-ondersteunende relatie kan dan nader beschouwd worden.

Eenzaamheid

Een schaal van vijf positieve en zes negatieve uitspraken is gebruikt om de intensiteit van de eenzaamheid te beschrijven (De Jong-Gierveld, 1989; De Jong-Gierveld & Kamphuis, 1985). Voorbeelden van schaaluitspraken: 'Vaak voel ik me in de steek gelaten' en 'Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel'. De schaal voldoet aan Rasch-criteria (De Jong-Gierveld & Van Tilburg, 1987). De schaal heeft een bereik van nul, geen of zwakke eenzaamheid, tot elf, zeer sterke eenzaamheid.

Resultaten

In tabel 1 is het type van de meest-ondersteunende en van de één-na-meest-ondersteunende relatie van de gescheidenen weergegeven. Het blijkt dat veel gescheidenen een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie hebben. Voor de gescheidenen die niet een partner als meest-ondersteunende hebben, is vaak een kind of een vriend de meest-ondersteunende. Deze typen relaties zijn ook vaak te vinden onder de één-na-meest-ondersteunende relatie, terwijl ook een ouder vaak veel steun blijkt te geven. Het blijkt dat een groot aantal ondervraagden familierelaties in het kern-netwerk hebben.

Tabel 1. Frequentie van typen relaties voor de twee meest-ondersteunende nauwste relaties

	1e N = 125	2e N = 121
<i>Familie</i>		
Ouders	8	21
Schoonouders	1	3
Kinderen	20	39
Schoondochters of -zoons	3	1
Broers, zussen	11	13
Zwagers, schoonzussen	2	2
Neven, nichten, etc.	3	2
(Nieuwe) Partner	48	4
<i>Niet Familie</i>		
Ex-partner	3	1
Vrienden	19	28
Kennissen	2	2
Collega's, studiegenoten	1	1
Buren	3	3
Kinderen (niet de eigen)	0	0
Correspondentiecontacten	0	0
Mensen van straat	0	0
Mensen van vereniging	1	1
Andere belangrijke contacten	0	0

We veronderstelden dat gescheidenen een grote kans op eenzaamheid hebben wanneer weinig steun verkregen wordt binnen het netwerk. Deze veronderstelling wordt ondersteund door de gegevens. De ondervraagden die binnen het netwerk van nauwste relaties meer steun verkrijgen, zijn gemiddeld minder sterk eenzaam ($r = -.28, p < .01$).

Conform de tweede veronderstelling zijn aanzienlijke verschillen in gemiddelde eenzaamheid te constateren wanneer we onderscheiden naar het type relaties. We beschouwen hiertoe eerst het type van de meest-ondersteunende relatie. De gegevens van tabel 2 bevestigen de betekenis van een partnerrelatie in samenhang met eenzaamheid: gescheidenen met een partner als meest-ondersteunende relatie zijn gemiddeld het zwakst eenzaam. Hun intensiteit van eenzaamheid is vergelijkbaar met die van gehuwden (De Jong-Gierveld & Van Tilburg, 1987). De 29 ondervraagden die een vriend, kennis, collega, buur of iemand van een vereniging als meest-ondersteunende relatie hebben, zijn gemiddeld sterker eenzaam dan de ondervraagden met een partner als meest-ondersteunende relatie. Gemiddeld nog sterker eenzaam zijn

Tabel 2. Gemiddelde eenzaamheid naar type van de meest-ondersteunende nauwste relatie

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	afw.*
<i>Relatie met een</i>				
Kind	20	4.6	3.5	0.9
Ander familiaalid	28	5.8	3.5	1.7
Partner	48	2.6	2.9	-1.3
Vriend, kennis, buur, etc.	29	3.8	2.4	-0.1

$F = 7.0, p < .001$ voor onderscheid naar type van de relatie; $\beta = .37$

$F = 13.7, p < .001$ voor covariaat intensiteit van steun nauwste relaties

$F = 8.6, p < .001$, multiële $r = .47$ voor de totale vergelijking

* Afwijking van het gemiddelde gecontroleerd voor intensiteit steun binnen de maximaal acht nauwste relaties.

de 20 ondervraagden met een kind als meest-ondersteunende relatie. Gemiddeld het sterkst eenzaam zijn de 28 ondervraagden die een ander familiaalid als meest-ondersteunende relatie hebben.

We beschouwen nu de combinatie van het type van de als eerste en van de als tweede gerangschikte relatie. In een nadere analyse is gezocht naar categorieën gescheidenen met een verschillend samengesteld kern-netwerk, die maximaal contrasteren in intensiteit van eenzaamheid en een voldoende aantal ondervraagden bevatten. Het blijkt dat drie categorieën onderscheiden kunnen worden:

- (a) met twee familierelaties ($n = 38$),
- (b) met twee niet-familierelaties, of één niet-familierelatie en een andere relatie ($n = 39$), en
- (c) met een (nieuwe) partner als meest-ondersteunende relatie en een andere relatie ($n = 48$).

De gemiddelde eenzaamheid voor categorie (a) en (b) is respectievelijk 5.6 en 3.8, $SD = 3.5$ en 2.7 ; $t = 2.5, p < .01$. Het verschil is ook significant wanneer gecontroleerd wordt voor de intensiteit van de steun binnen de maximaal acht nauwste relaties. De tweede veronderstelling is hiermee getoetst voor een deel van het netwerk.

Toetsing van de tweede veronderstelling ten aanzien van de rest van het netwerk en toetsing van de derde veronderstelling betreffende de grootte van het relatienetwerk, is niet zinvol. Het blijkt namelijk dat het onderscheid naar samenstelling van het kern-netwerk in belangrijke mate samenvalt met het onderscheid naar grootte en het onderscheid naar samenstelling van het uitgebreide netwerk, met name wat betreft het onderscheid tussen de categorieën a en b. De volgende gegevens illustreren dit. De 39 ondervraagden die

alleen familieleden in het kern-netwerk hebben, hebben een ondersteunend netwerk van nauwste relaties dat ook in het geheel gezien vooral gebaseerd is op familierelaties (gemiddeld is 80.9% van de steun afkomstig van deze relaties, tegen 38.1% voor de 38 andere ondervraagden; $t = 9.4, p < .001$; gemiddeld hebben de 39 ondervraagden 2.0 niet-familierelaties onder hun nauwste relaties, tegen 3.9 voor de 38 andere ondervraagden; $t = 4.8, p < .001$). Ook hebben zij aanzienlijk minder primaire niet-familierelaties (gemiddeld 4.7, tegen 11.2 voor de 38 andere ondervraagden; $t = -3.8, p < .001$). We kunnen concluderen dat het aantal niet-familieleden in het kern-netwerk nauw samenhangt met het absolute en relatieve aantal van deze relaties in de rest van het netwerk. Bij dit beeld past het gegeven dat de gescheidenen zonder niet-familieleden in het kern-netwerk na de scheiding slechts zeer weinig nieuwe relaties met niet-familieleden zijn aangegaan (gemiddeld 0.1, tegen 1.1 voor de andere 38 ondervraagden, $t = -3.1, p < .01$). Het primaire netwerk van de categorie gescheidenen met uitsluitend familieleden in het kern-netwerk bevat verder relatief weinig relaties (gemiddeld 12.2, tegen 17.6 voor de overige 38 ondervraagden; $t = -2.4, p < .01$). Overigens leidt dit verschil niet tot een geringere intensiteit van steun (gemiddeld 33.6 op de schaal met als bereik 0-80, tegen 36.3 voor de overige 38 ondervraagden; $t = -.7, p > .05$). Voor de ondervraagden zonder niet-familieleden in het kern-netwerk is het primaire relatienetwerk groot genoeg om steun te mobiliseren; gezien hun gemiddeld sterke eenzaamheid is dit kennelijk niet de steun die in hun situatie nodig is. Zij hebben bij het mobiliseren van steun minder keus, omdat zij moeten putten uit een in aantal beperkt en naar samenstelling eenzijdig netwerk.

De nu gepresenteerde gegevens kunnen we als volgt samenvatten. De gescheidenen die meer steun krijgen, zijn relatief minder eenzaam. Ook de samenstelling van het relatienetwerk van gescheidenen hangt samen met eenzaamheid. Gescheidenen met een partnerrelatie als meest-ondersteunende zijn gemiddeld het minst eenzaam. Gemiddeld sterke eenzaamheid vinden we onder de gescheidenen die geen partner en weinig niet-familieleden als primaire, meest-ondersteunende relaties hebben; deze gescheidenen blijken gemiddeld een relatief klein relatienetwerk te hebben.

De laatstgenoemde categorie kunnen we als risicogroep beter herkennen wanneer we homogeniteit ten aanzien van sociaal-structurele en demografische kenmerken kunnen vaststellen. Daartoe is deze categorie a, gevormd door 39 ondervraagden zonder een vriend, kennis of buur, etcetera in het kern-netwerk, vergeleken met categorie b, gevormd door 38 ondervraagden

Tabel 3. Ondervraagden (zonder partner als meest-ondersteunende relatie) met 0 respectievelijk 1 of 2 niet-familieleden in het kern-netwerk, naar demografische en sociaal-structurele kenmerken

	0 <i>n</i> = 38	1 of 2 <i>n</i> = 39
% Vrouw	59.0	68.4
Chi ² = .4, <i>p</i> > .05; phi = .10		
Leeftijd		
20 tot 40 jaar	25.6	44.7
40 tot 50 jaar	23.1	31.6
50 jaar of ouder	51.3	23.7
Chi ² = 6.4, <i>p</i> < .05; Cramer's V = .29		
Leeftijd jongste kind ten tijde van scheiding		
geen kinderen	5.7	36.4
0-12 jaar	51.4	51.5
13 jaar of ouder	42.9	12.1
Chi ² = 13.5, <i>p</i> < .01; Cramer's V = .45		
Opleiding		
lager onderwijs	61.5	28.9
middelbaar onderwijs	20.5	47.4
hoger onderwijs	17.9	23.7
Chi ² = 8.9, <i>p</i> < .05; Cramer's V = .34		
% 20 uur per week of meer werkend	33.3	42.1
Chi ² = .3, <i>p</i> > .05; phi = .09		
Netto-inkomen huishouden per maand		
minder dan <i>f</i> 1250	29.7	21.1
<i>f</i> 1250 tot <i>f</i> 1750	24.3	31.6
<i>f</i> 1750 tot <i>f</i> 2500	27.0	26.3
<i>f</i> 2500 of meer	18.9	21.1
Chi ² = 1.0, <i>p</i> > .05; Cramer's V = .11		
% Wonend in Purmerend	56.4	55.3
Chi ² = 0.0, <i>p</i> > .05; phi = .01		
% Wonend in etagewoning of flat	33.3	50.0
Chi ² = 1.6, <i>p</i> > .05; phi = .17		
% Uit buurt verhuisd na echtscheiding	46.2	36.8
Chi ² = 0.4, <i>p</i> > .05; phi = .09		
Duur scheiding in jaren		
minder dan 2 jaar	20.5	26.3
2 tot 4 jaar	23.1	23.7
4 tot 8 jaar	20.5	26.3
8 tot 26 jaar	35.9	23.7
Chi ² = 1.5, <i>p</i> > .05; Cramer's V = .14		

met één of twee van dergelijke relaties, ten aanzien van verschillende sociaal-structurele en demografische kenmerken.

De gegevens van tabel 3 geven aan dat drie kenmerken, die onderling samenhangen, discrimineren tussen de twee categorieën gescheidenen. De gescheidenen met één of twee niet-familieleden in het kern-netwerk zijn gemiddeld jonger dan de overigen. Relevant is ook in welke gezinssituatie men verkeerde ten tijde van de scheiding: de gescheidenen die toen geen kinderen hadden, hebben op het moment van het interview vrijwel allemaal (85.7%, $n = 14$) één of twee niet-familierelaties in het kern-netwerk; van de gescheidenen die toen jonge kinderen hadden, heeft ongeveer de helft (48.6%, $n = 35$) zo'n netwerk, en van de gescheidenen die toen kinderen van 13 jaar of ouder hadden, heeft nu slechts één op de vijf (21.1%, $n = 19$) ondervraagden één of twee niet-familieleden in het kern-netwerk. Verder is de opleiding van de ondervraagden met niet-familieleden in het kern-netwerk relatief hoog. Multivariate analyse (logistische regressieanalyse met behulp van PROBIT, gehanteerd omdat de afhankelijke variabele dichotoom is) laat zien dat de leeftijd van de respondent en de leeftijd van het jongste kind ten tijde van de scheiding significant bijdragen aan de verklaring van verschillen in de afhankelijke variabele ($n = 68$, regressiecoëfficiënten respectievelijk $-.03$ en $-.71$, $t = -2.1$, $p < .05$, en -3.0 , $p < .01$), terwijl opleiding geen betekenis heeft (regressiecoëfficiënt $-.03$, $t = -.4$, $p > .05$).

Verschillende kenmerken discrimineren niet tussen de twee categorieën gescheidenen. Mannen en vrouwen hebben in vrijwel dezelfde mate niet-familieleden in het kern-netwerk. Het aantal jaren dat verstreken is na de echtscheiding is niet van betekenis; tussen ondervraagden die kort en lang gescheiden zijn, zijn geen verschillen in typen van de twee meest-ondersteunende relaties. (Opgemerkt moet worden dat bij een behoorlijk aantal gescheidenen de samenstelling van het netwerk wel veranderd is; omdat zij hertrouwd zijn of een partner als meest-ondersteunende relatie hebben, vallen zij buiten dit stratum van de steekproef respectievelijk zijn zij buiten deze analyse gehouden.) Of men in een flat of in een eengezinswoning woont, en of men in de stad Purmerend of in de dorpen van Haarlemmermeer woont, blijkt evenmin van belang te zijn; nog steeds gangbare vooroordelen ten aanzien van forensenplaatsen en flatwijken worden niet bevestigd. Of men na de echtscheiding uit de buurt verhuisd is, blijkt gemiddeld noch te leiden tot nieuwe impulsen in het relatienetwerk, noch tot een ernstig verlies aan niet-familierelaties. Verder blijken ook het al dan niet full-time werken en de hoogte van het inkomen irrelevant te zijn.

Samenvattend kan gesteld worden dat diegenen die op jonge leeftijd scheiden, op het moment van scheiding geen kinderen hebben of jonge kinderen

hebben, en/of een hoge opleiding hebben, een relatief gunstig uitgangspunt hebben om (verschillende jaren) na een echtscheiding een uitgebreid en gevarieerd samengesteld sterk ondersteunend relatienetwerk te hebben.

Discussie

Een nieuwe partner, en/of goed ondersteunende contacten met vrienden, kennissen of bureu maken een relatienetwerk meer gevarieerd van samenstelling en verminderen vervolgens de kans op eenzaamheid. Gescheidenen met een kern-netwerk dat uitsluitend bestaat uit familierelaties kunnen overwegend tot de sterk eenzamen gerekend worden. Gescheidenen met zo'n eenzijdig samengesteld kern-netwerk, hebben een relatienetwerk dat overigens gekenmerkt wordt door relatief en absoluut weinig relaties met vrienden, kennissen, bureu, etcetera. De kans op zo'n netwerk is relatief groot wanneer de echtscheiding plaatsvindt in de fase dat men reeds lange tijd deel uitmaakt van een gezin.

Het aangaan en onderhouden van relaties met niet-familieleden gedurende het huwelijk is van groot belang voor het verminderen van de kans op eenzaamheid na een echtscheiding (Cantor, 1979; Gladow & Ray, 1986; Hirsch, 1981). Het is de vraag of het gebruikelijk is dat mensen zich richten op het ontwikkelen van een divers samengesteld relatienetwerk. Mogelijk verdringen de 'eenvoudig' te verwerven en te onderhouden relaties met de eigen kinderen en met andere familieleden andersoortige relaties. Er zijn aanwijzingen dat gehuwden zich soms terugtrekken uit hun persoonlijke relaties, anders dan met de partner (Altergott, 1985). Contacten met vrienden en bekenden worden minder frequent (Milardo, Johnson & Huston, 1983). Een belangrijke verandering is verder dat men meer gezamenlijke, aan de partnerrelatie gebonden relaties krijgt en minder relaties die gebonden zijn aan één van beide partners (Heller, 1979; Langeveld, 1985; Rook, 1984). Dumon & Kooy (1983) typeren zo'n situatie als kenmerkend voor het 'desintegratiegevoelige modern-westers gezin'. Weeda (1982) geeft aan dat dit in de sociale cultuur niet gezien wordt als een ongewenste situatie, en zij refereert aan het nog steeds sterk dominante ideaalbeeld van de gezinseenheid.

Hagestad en Smyer (1982) noemen de echtscheiding een ongeplande en sociaal ongestructureerde transitie. De ooit verwachte levensontwikkeling wordt veelal plotseling onderbroken, en er zijn bij scheiding (in tegenstelling tot wanneer men huwt) geen sociaal-cultureel bepaalde gedragswijzen die deze overgang vergemakkelijken. Met name wanneer de scheiding plaats-

vindt op middelbare of hogere leeftijd geeft dit vaak grote problemen, zo stellen Hagestad en Smyer. Dit wordt mede veroorzaakt doordat echtscheiding dan relatief weinig voorkomt en weinig steun is te verwachten van mensen die in vergelijkbare omstandigheden verkeren.

Vanuit preventie-overwegingen zou het gewenst zijn de ontwikkeling en instandhouding van een gevarieerd netwerk te stimuleren (Hammer, 1983; Schulz & Rau, 1985; Wilcox, 1981). Het lijkt daarbij noodzakelijk het gemereerde ideaalbeeld van de gezinseenheid te veranderen, juist bij die gehuwden die het sterkst verstrengeld zijn met het gezinsleven.

Literatuur

- Altergott, K. (1985). Marriage, gender, and social relations in late life. In: W.A. Peterson & J. Quadagno (Eds.), *Social bonds in later life: Aging and interdependence*. London, Sage, 51-70.
- Berman, W.H. & D.C. Turk (1981). Adaption to divorce: Problems and coping strategies. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 179-189.
- Bijl, R. & E. ter Heine & J. Furer (1986). Onderzoek naar risicogroepen, een risico voor de GGZ: Geldigheid en toepasbaarheid van epidemiologisch onderzoek naar risicogroepen. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 5, 493-507.
- Bloom, B.L., S.J. Asher & S.W. White (1978). Marital disruption: A review and analysis. *Psychological Bulletin*, 85, 867-894.
- Cantor, M.H. (1979). Neighbours and friends: An overlooked resource of the informal support system. *Research on Aging*, 1, 434-463.
- Dykstra, P.A. (1987). Vrienden en vriendinnen: Anders dan andere persoonlijke relaties? *Mens en Maatschappij*, 62, 257-269.
- Dumon, W.A. & G.A. Kooy (1983). *Echtscheiding in België en Nederland*. Deventer, Van Loghum Slaterus.
- Gladow, N.W. & M.P. Ray (1986). The impact of informal support systems on the well-being of low-income single parents. *Family Relations*, 35, 113-123.
- Hagestad, G.O. & M.A. Smyer (1982). Dissolving long-term relationships: Patterns of divorcing in middle-age. In: S.W. Duck (Ed.), *Personal relationships: 4, Dissolving personal relationships*. London, Academic Press, 155-188.
- Hammer, M. (1983). Core and extended social networks in relation to health and illness. *Social Science and Medicine*, 17, 405-411.
- Heller, K. (1979). The effects of social support: Prevention and treatment implications. In: A.P. Goldstein & F.H. Kanfer (Eds.), *Maximizing treatment gains: Transfer enhancement in psychotherapy*. New York, Academic, 353-382.
- Hirsch, B.J. (1981). Coping and adaption in high risk populations: Toward an integrative model. *Schizophrenia Bulletin*, 7, 164-172.
- Jong-Gierveld, J. de (1984). *Eenzaamheid: Een meersporig onderzoek*. Deventer, Van Loghum Slaterus.
- Jong-Gierveld, J. de (1989). Personal relationships, social support, and loneliness. *Journal of Social and Personal Relationships*, 6, 197-221.

- Jong-Gierveld, J. de & F. Kamphuis (1985). The development of a Rasch-type loneliness-scale. *Applied Psychological Measurement*, 9, 289-299.
- Jong-Gierveld, J. de & T.G. van Tilburg (1987). Het meten van persoonlijke ervaringen en gevoelens in vragenlijstonderzoek: Een studie naar het functioneren van de eenzaamheids-schaal in verschillende onderzoekingen. In: J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen (Red.), *De vragenlijst in sociaal onderzoek: Een confrontatie van onderzoekspraktijk en -methodiek*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 67-83.
- Kooij, L.R. (1988). *Eenoudergezinnen in de huisartspraktijk*. Dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden.
- Langeveld, H.M. (1985). *Binding in vrijheid: Een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening*. Den Haag, Staatsuitgeverij.
- Milardo, R.M., M.P. Johnson & T.L. Huston (1983). Developing close relationships: Changing patterns of interaction between pair members and social networks. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 964-976.
- O'Brien, J.E. (1985). Network analysis of mid-life transitions: A hypothesis on phases of change in microstructures. In: W.A. Peterson & J. Quadagno (Eds.), *Social bonds in later life: Aging and interdependence*. London, Sage, 143-164.
- Oosterbaan, H. & W. Zeldenrust (1985). *Gescheiden wegen: Sociale netwerken, protoprofessionalisering, psychische problemen en hulpzoekend gedrag bij gescheiden mensen*. Utrecht, Nederlands Centrum Geestelijke Volksgezondheid.
- Rook, K.S. (1984). Promoting social bonds: Strategies for helping the lonely and socially isolated. *American Psychologist*, 39, 1389-1407.
- Schulz, R. & M.T. Rau (1985). Social support through the life course. In: S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), *Social support and health*. Orlando, Academic, 129-149.
- Stueve, C.A. & K. Gerson (1977). Personal relations across the lifecycle. In: C.S. Fischer, R.M. Jackson, C.A. Stueve, K. Gerson, L. McCallister Jones & M. Baldassare, *Networks and places: Social relations in the urban setting*. New York, Free, 79-98.
- Tilburg, T.G. van (1988). *Verkrege en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheids-ervaringen*. Dissertatie, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Weeda, C.J. (1982). *Ideaalbeelden over leefvormen: Variatie in denken over huwelijk, gezin en andere leefvormen*. Deventer, Van Loghum Slaterus.
- Weeda, C.J. (1983). *Van huwelijk tot echtscheiding: Een regenboog van ervaringen*. Landbouw-universiteit Wageningen.
- Weiss, R.S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MIT Press.
- Wilcox, B.L. (1981). Social support in adjusting to marital disruption: A network analysis. In: B.H. Gottlieb (Ed.), *Social networks and social support*. London, Sage, 97-115.